काव्यमाला. १७.

श्रीभास्करकविविरचितं

उन्मत्तराघवम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना महामहोपाध्याय-
पण्डितदुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९९

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं २ आणकाः ।

काव्यमाला ।

श्रीमद्भास्करकविविरचितम्
[1]उन्मत्तराघवम् ।

कला चान्द्री शंभोः प्रणयकलहप्रापितरुषः
प्रणामे पार्वत्याः पदकमललाक्षापरिचिता ।
श्रियै भूयादस्याः वदनशशिनः कोपकलुषा-
त्प्रसादेनारुण्यं विनिमयवशेनेव दधती ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) आर्ये, इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अज्ज, इअं म्हि । को णिओओ आणवेदु । (क)

सूत्रधारः—अद्य खल्वादिष्टोऽस्मि विमलतरनिजकीर्तिकर्पूरकरण्डी-कृतनिखिलब्रह्माण्डेन दिगन्तदन्तावलकुम्भमण्डलमण्डनायमानप्रतापसिन्दूरेण सकलकलाकलापकोविदेन विद्यारण्यश्रीचरणारविन्दवन्दनमहोत्सवमिलितेनामुना सामाजिकेन, यथा—

---

१. अयं ग्रन्थस्तञ्जोरप्रदेशवर्ति'पल्मर्नेरी'नगराच्छ्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः स्वदेशलिपितो देवनागरलिप्यां परिवर्त्य प्रहितः. अधस्तनी भूमिका च तैरेव लिखितेति परमनुगृहीता वयम्, काव्यामालानुग्राहकाः सहृदयाश्चेति शिवम्.

'भो भोः काव्यमालासंपादका विद्वन्मुकुटमणिवराः, अतिदुर्लभमिदं महाकविश्रीभास्करविरचितमतिप्राचीनमुन्मत्तराघवं नाम प्रेक्षाणकं मया कुहचनातिमहता प्रयासेन संपाद्य श्रीमतामन्तिकं सकुतुकं प्रैषि । अल्पमपीदमनल्पगुणनिरन्तरतया सुतरां सहृदयहृदयमुल्लासयेदित्येव ममाशयः । तदधुनैतन्मुद्रणविषये मय्यनुग्रहबुद्धिः श्रीमद्भिः कार्येति प्रार्थना ॥

इति सहृदयसमुदायविधेयः
सुब्रह्मण्यशास्त्री ।'

(क) आर्य, इयमस्मि । को नियोग आज्ञापयतु ।

उन्मत्तराघवं नाम यत्प्रेक्षाणकमुक्तवान् ।
भास्करः कृतिनां मान्यस्तत्त्वयाद्य निरूप्यताम् ॥ २ ॥

इति । तदादिश्यतां प्रयत्नः ।

नटी—(सविमर्शम् ।) बहुविण्णाणकुसलो क्खु एसो सभाजणो । कहं से हिअअं आवज्जिदुं सक्खिअदि । (क)

सूत्रधारः—मा मैवं वक्तव्यम् । विशेषज्ञानामेव गुणग्राहिता नैसर्गिकी । अतस्ते सुखमावर्जनीयाः । शृणु ।

विज्ञानविशदमेव हि चेतः सुजनस्य शक्यते हर्तुम् ।
परिशुद्धमेव लोहं सुतरां कर्षत्ययस्कान्तः ॥ ३ ॥

नटी—होदु । जं अणन्तरकरणिज्जं तं अज्जो णिरूवेदु । (ख)

सूत्रधारः—नन्विदानीं वर्तते वसन्तसमयः । तथा हि ।

माकन्दालिं मलयपवना मन्दमान्दोलयन्ते
मज्जत्यस्या मधुकरयुवा मञ्जरीणां मरन्दे ।
आसेवन्ते मुकुलनिकरानासमन्तादशोका
वक्तुं मत्ताः पिकयुवतयः पञ्चमं प्रारभन्ते ॥ ४ ॥

देवि, तत्समयोचितं किंचिद्गीयताम् ।

नटी—(गायति ।)

जस्स हि मह्हू अमच्चो दक्खिणपवणो वरूहिणीणाहो ।
पिअभमराणुअरो सो जेदु चिरं वम्महो राओ ॥ ५ ॥ (ग)

सूत्रधारः—साधु गीतम् । (अन्यतोऽवलोक्य ।) आर्ये, इतः पश्य ।

मनोहराणामपि मञ्जरीणां विहाय जालानि विशेषलिप्सुः ।
लतान्तराण्येति मधुव्रतालिः सीता यथेयं कुसुमेषु लोभात् ॥ ६ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(क) बहुविज्ञानकुशलः खल्वेष सभाजनः । कथमस्य हृदयमावर्जयितुं शक्यते ।
(ख) भवतु । यदनन्तरकरणीयं तदार्यो निरूपयतु ।
(ग) यस्य हि मधुरमाल्यो दक्षिणपवनो वरूथिनीनाथः ।
प्रियभ्रमरानुचरः स जयतु चिरं मन्मथो राजा ॥

(ततः प्रविशति पुष्पावचयं नाटयन्ती सीता सखी च ।)

सखी—हला जाणइ, अग्गदो एव्व कुसुमाइं दीसन्दि । किं अण्णदो दिण्णदिट्ठी गच्छसि । (क)

सीता—हला महुअरिए, इदो वि पुरट्ठिदे काणणन्तरे मणोहराइं कुसुमाइं दीसन्दि । ता अहिलासेण गच्छम्मि । (ख)

मधुकरिका—हला जाणइ, दाणिं वि अम्हाणं अपरिचिदो पदेसो । काणणेसु सावाणुग्गहसमत्था इसिणो चिट्ठन्ति । अदो जस्सिं कस्सिं वि अस्समे कुसुमेसु गहिदेसु जो को वि कुप्पइ । रामभद्दो वि तुह पिअं कादुं कणअमिअ गेण्हिअ मिअआवावारादो दाणिं एव्व णिवट्टिस्सदि । ता एत्तिएहिं कुसुमेहिं णिवत्तेमो । (ग)

सीता—सव्वजणसाहारणाइं क्खु वणलदाइं फलपुप्फमूलाइं णईजलाइं अ । अदो किंणिमित्तं जो को वि कुप्पदि । (पुष्पभाजनं विलोक्य ।) अज्जउत्तस्स देव्वच्चणोपजुत्ताइं कुसुमाइं पज्जत्ताइं । इदो पुरट्ठिदे काणणन्तरे मणोहराइं कुसुमाइं अहिगेण्हिअ उडअं गच्छम्हो । (घ)

(इत्युभे प्रस्थिते ।)

(क) सखि जानकि, अग्रत एव कुसुमानि दृश्यन्ते । किमन्यतो दत्तदृष्टिर्गच्छसि ।

(ख) सखि मधुकरिके, इतोऽपि पुरःस्थिते काननान्तरे मनोहराणि कुसुमानि दृश्यन्ते । तस्मादभिलाषेण गच्छामि ।

(ग) सखि जानकि, इदानीमप्यस्माकमपरिचितः प्रदेशः । काननेषु शापानुग्रहसमर्था ऋषयस्तिष्ठन्ति । अतो यस्मिन्कस्मिन्नप्याश्रमे कुसुमेषु गृहीतेषु यः कोऽपि कुप्यति । रामभद्रोऽपि तव प्रियं कर्तुं कनकमृगं गृहीत्वा मृगयाव्यापारादिदानीमेव निवर्तिष्यते । तस्मादेतावद्भिः कुसुमैर्निवर्तावहे ।

(घ) सर्वजनसाधारणानि खलु वनलताः फलपुष्पमूलानि नदीजलानि च । अतः किंनिमित्तं यः कोऽपि कुप्यति । आर्यपुत्रस्य देवार्चनोपयुक्तानि कुसुमानि पर्याप्तानि । इतः पुरःस्थिते काननान्तरे मनोहराणि कुसुमान्यभिगृह्योटजं गच्छावः ।

सीता—(सदृष्टिक्षेपम् ।) हला, इदो भमरो किंणिमित्तं संभमन्तो देसु देसु लदाविडवेसु कुसुमकोडरेसु आलुठन्तो परिब्भमइ । (क)

मधुकरिका—(विभाव्य ।) हला, मअरन्दपाणणिच्चलपक्खदाए पल्लवन्तरिदं इमं सहआरिं भमरिं अवेक्खन्तो अविलोअणवेअणाए णूणं उम्मत्तो संवुत्तो । (ख)

सीता—(विलोक्य ।) हला, साहु लक्खिदं तुए । (ग)

मधुकरिका—अम्हहे । सविसेसं परिब्भमन्तो वि एसो सहआरिं ण पेक्खदि । (घ)

सीता—महुअरिए, संजोजेहि णम् । (ङ)

मधुकरिका—इमिणा सहआरदण्डेन मञ्जरिं ताडिअ मअरन्दपाणणिच्चलं भमरिं उट्ठावेमि । (तथा कृत्वा ।) अम्हहे । मञ्जरीए उट्ठिदाए ताए सहअरीए संगदो इमो महुअरो माहवीमण्डवं अहिरुहिअ महुरसं पिबन्तो सुहं वट्टइ । (वनान्तरं विलोक्य सावेगम् ।) कहिं गदा जाणई । (पुनर्विलोक्य ।) अम्हहे । ण कस्सिं वि दीसइ । (वनान्तरं प्रविश्य सर्वत्रान्विष्यन्ती ।) अम्हहे । इअं मणोहराकिदी का वि हरिणी सिणिद्धाए दिट्ठिए मं पेक्खिअ णिस्सरन्तेहिं णअणसलिलेहिं सहीसिणेहं सूअदि । मह हिअअं वि एदस्सिं चिरपरिचिदं विअ विस्सद्धं होदि । अहवा इमाए जणणन्तरसहीए होदव्वम् । (इति ससंभ्रमं परिभ्रमन्ती सविमर्शम् ।) एत्थ महेसिणो अस्समप्पहावादो दुट्ठमिआणं संचारो णत्थि । ता कहिं पत्थिदा जाणइत्ति मे अच्चरिअं होदि । (निःश्वस्य ।) मन्दभाइणी अहं खु । मिअआवावारादो णि-

---

(क) सखि, इतो भ्रमरः किंनिमित्तं संभ्रमंस्तेषु तेषु लताविटपेषु कुसुमकोटरेष्वालुठन्परिभ्रमति ।

(ख) सखि, मकरन्दपाननिश्चलपक्षतया पल्लवान्तरितामिमां सहचरीं भ्रमरीमप्रेक्षमाणोऽविलोकनवेदनया नूनमुन्मत्तः संवृत्तः ।

(ग) सखि, साधु लक्षितं त्वया ।

(घ) आश्चर्यम् । सविशेषं परिभ्रमन्नप्येष सहचरीं न पश्यति ।

(ङ) मधुकरिके, संयोजयैनम् ।

उत्तस्स रामभद्दस्स कहं कहइस्सम् । रामभद्दो वि सुणिअ कीरिसं अवत्थन्तरं अणुहविस्सदित्ति वेव्वइ मे हिअअम् । (क)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

मधुकरिका—इदो तदो वि संभमन्ता तावसजणा दीसन्ति । अदो रामभद्दो वि आअच्छदित्ति तक्केमि । (ख)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

संमृज्यन्तां पदव्यः करधृतकलशावर्जितैस्तोयपूरैः
सिच्यन्तामासमन्तादविरलमभितः कीर्णपुष्पाः क्रियन्ताम् ।
जीवग्राहं गृहीत्वा कनकमृगमसौ जानकीप्रीतिहेतोः
संप्राप्तः काननान्तात्समधिकमहिमा सत्वरं रामभद्रः ॥ ७ ॥

अयं हि

प्रतिपदमुपयान्तं लक्ष्मणं वीक्ष्य किंचि-
द्वलितनयनकोणेनादराद्भाषमाणः ।
श्रमजललसदास्यः शोभते चापदण्डं
शिथिलितगुणबन्धं स्कन्धदेशे दधानः ॥ ८ ॥

(क) अनेन सहकारदण्डेन मञ्जरीं ताडयित्वा मकरन्दपाननिश्चलं भ्रमरीमुत्थापयामि । आश्चर्यम् । मञ्जर्या उत्थितया तया सहचर्या संगतोऽयं मधुकरो माधवीमण्डपमधिरुह्य मधुरसं पिबन्सुखं वर्तते । कुत्र गता जानकी । आश्चर्यम् । न कुत्रापि दृश्यते । आश्चर्यम् । इयं मनोहराकृतिः काप्पि हरिणी स्निग्धया दृष्ट्या मां दृष्ट्वा निःसरद्भिर्नयनसलिलैः सखीस्नेहं सूचयति । मम हृदयमप्येतस्यां चिरपरिचितमिव विस्रब्धं भवति । अथवानया जननान्तरसख्या भवितव्यम् । अत्र महर्षेराश्रमप्रभावाद्दुष्टमृगाणां संचारो नास्ति । तस्मात्कुत्र प्रस्थिता जानकीति म आश्चर्यं भवति । मन्दभागिन्यहं खलु । मृगयाव्यापारान्निवृत्तस्य रामभद्रस्य कथं कथयिष्ये । रामभद्रोऽपि श्रुत्वा कीदृशमवस्थान्तरमनुभविष्यतीति वेपते मे हृदयम् ।

(ख) इतस्ततोऽपि संभ्रमन्तस्तापसजना दृश्यन्ते । अतो रामभद्रोऽप्यागच्छतीति तर्कयामि ।

मधुकरिका—(ससंभ्रमम् ।) अए, कणअमिअं गेण्हअ अन्तिअत्थेण लक्खणेण किं वि मन्तअन्तो रामभद्दो एव्व आअच्छदि । अहं से मग्गं परिहरिअ चिट्ठामि । (तथा करोति ।) (क)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सलक्ष्मणो रामः ।)

रामः—वत्स, नूनमिमं कनकमृगं विलोक्य जानकी सविशेषं तुष्यति ।

लक्ष्मणः—वचनमात्रेण देव्याः कुतूहलं निवर्तयतस्तवायं प्रसाद एव कनकमृगलाभादपि महान्तं परितोषमापादयति ।

रामः—(निमित्तमभिनीय ।) वत्स, महामुनेरगस्त्यस्य सामर्थ्यादपगतसकलभये तपोवने सख्या मधुकरिकया सह वर्तमानामपि जानकीं विचिन्त्य, अपरिचितप्रदेशतया मनः शङ्काकुलमास्ते ।

लक्ष्मणः—प्रेमविशेषो हि प्रियजने प्रथमं प्रमादमेव चिन्तयति ।

मधुकरिका—(सनिःश्वासम् ।) सव्वहा जदाकदावि कहणिज्जो जेव्व सो उत्तन्तो । ता गच्छम्हि । दाणिं एव्व कहेमि । (उपसर्पति ।) (ख)

लक्ष्मणः—(मधुकरिकां दृष्ट्वा स्वगतम् ।) एकाकिनी दीनमुखी मधुकरिका समागच्छति । सर्वथात्याहितेन भवितव्यं देव्याः सीतायाः ।

मधुकरिका—जेदु महाराओ । (ग)

रामः—मधुकरिके, कास्ते जानकी ।

मधुकरिका—(सगद्गदम् ।) देव्व, तुम्हाणं देव्वच्चणाए उडअसमीवट्टिदासु लदासु कुसुमाइं अवचिणोमि त्ति णिग्गदा । (घ)

(क) अये, कनकमृगं गृहीत्वान्तिकस्थेन लक्ष्मणेन किमपि मन्त्रयन्रामभद्र एवागच्छति । अहमस्य मार्गं परिहृत्य तिष्ठामि ।

(ख) सर्वथा यदाकदापि कथनीय एव स वृत्तान्तः । तद्गच्छामि । इदानीमेव कथयामि ।

(ग) जयतु महाराजः ।

(घ) देव, युष्माकं देवार्चनायै उटजसमीपस्थितासु लतासु कुसुमान्यवचिनोमीति निर्गता ।

लक्ष्मणः—देवतार्चनाकुसुमान्यवचेतव्यान्येव ।

रामः—(स्वगतम् ।) किमतःपरं कथयिष्यतीति कम्पते मे चेतः । (प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

मधुकरिका—मणोहराइं कुसुमाइं दीसन्दि त्ति इदं काणणन्तरं पविट्ठा जाणई अण्णेसन्दीए मए ण दिट्ठा । (क)

रामः—हा, हतोऽस्मि ।

ज्वलत्तुषाराग्निकणोपमानि सीता न दृष्टेति दुरक्षराणि ।
कर्णं प्रविष्टानि हठादमूनि सर्वाङ्गतापं जनयन्ति हन्त ॥ ९ ॥

कष्टम् । अतिदारुणो दैवदुर्विपाकः ।

अम्बाजनं च पितरं च सहोदरौ च
राज्यं च तानि भवनानि सबान्धवानि ।
दैवाद्विहाय विपिने वसतां तथापि
हन्तातिदुःखमविषह्यमुपागतं नः ॥ १० ॥

हा जानकि,

विरहं मम सोढुमक्षमा त्वं वनवीथीष्वपि मामनुद्रुतासि ।
अकृतागसमेनमद्य मुक्त्वा वद कुत्रासि कुरङ्गशावनेत्रे ॥ ११ ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) इममार्यः पश्यति चेदतिपीडितो भविष्यति । तदेनं प्रेषयामि । (अपवार्य ।) मधुकरिके, इमसुटजं नय । अहमार्यसमीपे तिष्ठामि ।

मधुकरिका—(कनकमृगमादाय ।) तह । (इति निष्क्रान्ता ।) (ख)

रामः—

प्राणप्रियां प्राप्तवतीं कठोरामकीर्तितव्यां पदवीमकाण्डे ।
त्रैलोक्यलावण्यललामभूतां हा जानकीं कुत्र विलोकयामि ॥ १२ ॥

(क) मनोहराणि कुसुमानि दृश्यन्त इतीदं काननान्तरं प्रविष्टा जानकी अन्वेषन्त्या मया न दृष्टा ।

(ख) तथा ।

लक्ष्मणः—किमेवं खिद्यसे । इदं वनं प्रविश्यान्विष्यद्भिर्दृश्यते देवी ।

रामः—मन्दभाग्ययोर्मम चक्षुषोरतःपरं कुतः सीतादर्शनसुखम् । तथापि प्रतिपादय ।

लक्ष्मणः—इत इतः ।

(उभौ परिक्रम्य वनं प्रविशतः ।)

लक्ष्मणः—आर्य, सिकतावति प्रदेशे स्पष्टं प्रतीयते देव्याः पदपद्धतिः ।

रामः—(विलोक्य ।) नूनमियं प्रियायाश्चरणसरणिः । तथा हि ।

स एवाङ्गुलिविन्यासः स एव चरणक्रमः ।
तदेवाल्पप्रदेशत्वं सैव विक्षेपचातुरी ॥ १३ ॥

(निःश्वस्य ।)

प्रणतात्प्रणयापराधकाले शिरसो मे पतितैः प्रसूनजालैः ।
कृतपूजनयोर्मृगेक्षणायाः पदयोरत्र विलोकयामि मुद्राम् ॥ १४ ॥

(पदसरणिमनुसरन् । विलोक्य ।)

अश्रुबिन्दुचयमञ्जनाञ्चितं मुञ्चती प्रणयकोपनिर्गतम् ।
पाटलं विनमितं मुखाम्बुजं बिभ्रतीयमिह दृश्यते प्रिया ॥ १५ ॥

(उपसृत्य ।) प्रिये, प्रसीद प्रसीद ।

अयि मुञ्च रुषं तव प्रसन्नं जितपूर्णेन्दु मुखारविन्दमस्तु ।
प्रणतिं कलयन्नहं त्वदीयां पदलाक्षां परिपालयामि मूर्ध्ना ॥ १६ ॥

(इति तत्रस्थितां पादमुद्रां प्रणमति ।)

लक्ष्मणः—कष्टमार्यस्योन्माददशा वर्तते । आर्य, न जानकी । (इति मूर्धानमुन्नमयति ।)

रामः—(उत्थाय स्थलपद्मिनीं विलोक्य ।) मधुभरनमितप्रसूनां महीतल-गलितमकरन्दपानाय कमलोदरादापतन्त्या मधुकरमालया स मे तार्मरुणां स्थलपद्मिनीं विलोक्य मूढोऽस्मि ।

लक्ष्मणः—अहो, ज्ञानाज्ञानयोः संकरः । तथा हि ।

वाक्यानि कानिचिदयुक्ततराणि वक्ति
ब्रूते च कान्यपि तथापि यथार्थवन्ति ।

आर्यं सहैव वसतस्तदबोधबोधौ
छायातपाविव तलेऽल्पदलद्रुमस्य ॥ १७ ॥

रामः—भवतु । एतामेव पृच्छामि ।

त्वामाग्नतेयं पदपङ्क्तिरस्याः प्रयच्छ मे पद्मिनि पद्मवक्त्राम् ।
न चेत्तदीयां चरणाब्जमुद्रां प्रदर्शयान्यत्र विनिर्गतां मे ॥ १८ ॥

(विभाव्य ।) इयमपि चलितकमलमुखसंज्ञया पदपद्धतिमितिः प्रयातामावेदयति ।

लक्ष्मणः—इतः सहकारवाटिकामुपगता पादमुद्रा ।

(उभौ चूतवाटिकामुपसरतः ।)

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) आर्यस्य हृदयमन्यतो नयामि । (प्रकाशम् ।)

किसलयपरिपाटीं किंचिदग्रे विधुन्व-
न्प्रतिपदमुप(मनु)यातः पङ्क्तिभिः षट्पदानाम् ।
अभिनवमकरन्दानाहरन्मञ्जरीणां
मलयशिखरिजन्मा मारुतो याति मन्दम् ॥ १९ ॥

रामः—अये, विरहिजनवनदावानलः समीरणः ।

सर्वस्य जगतः प्राण इति त्वां ब्रुवते वृथा ।
जगदन्तःस्थितस्यैव यतो मे प्राणहारकः ॥ २० ॥

तथा हि ।

अङ्गं यदि प्रियायाः स्पृष्टं भवता शिरीषसुकुमारम् ।
तर्ह्यालिङ्ग ममाङ्गान्यपसर तूर्णं न चेत्पवन ॥ २१ ॥

(विभाव्य ।) भवतु, प्रेयसीमेव पृच्छामि ।

जगत्प्राण मम प्राणकान्ता कान्तारसीमनि ।
भ्रमता भवता दृष्टा किं सा हंसलसद्गतिः ॥ २२ ॥

अये, प्रियाया निसर्गसुरभिणा मुखमारुतेन तिरस्कृततया वैरमनुसरंस्तूष्णीमुपयासि ।

माकन्दपालीमकरन्दपूरे मधुव्रता मज्जनमाचरन्तः ।
मानापनोदाय मनस्विनीनां मानोभवं मन्त्रमुदीरयन्ति ॥ २३ ॥

अपि च ।

माकन्दवृन्दमकरन्दजलेषु मग्ना
धृत्वा व पङ्कजरजांसि मधुव्रतालिः ।
मानापनोदनफलाय मनस्विनीनां
मन्त्रानुदीरयति मन्मथदेवताकान् ॥ २४ ॥

किं [च] निरन्तरमधुरसास्वादमत्तानाममीषां वचनमप्रमाणमेव । अतः प्रियागतिर्न प्रष्टव्या । (पदान्तरमभिनीय कर्णं दत्त्वा ।) वत्स,

सरोजनेत्रा सहकारवीथ्यां नवप्रवालान्तरिता प्रिया मे ।
अव्यक्तवर्णं किमपि ब्रुवाणा समुत्सुकं मे हृदयं तनोति ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) कोकिलालापमाकर्ण्य भ्रान्तो नूनमार्यः ।

रामः—अये, प्रियालाप इव श्रूयते नाकृतिस्तु दृश्यते । अतः प्रार्थयामि ।

चेतसः सपदि जीवनौषधं नेत्रयोरमृतवर्तिकाञ्जनम् ।
मन्मथज्वरमहारसायनं दर्शयस्व दयिते तवाकृति(नन)म् ॥ २६ ॥

(क्षणमात्रं तूष्णीं स्थित्वा ।) अयि जानकि, किमित्यौदासीन्यं भजसि ।

आगत्य तूर्णमसितोत्पलरम्यनेत्रे
कण्ठं बधान मम ते भुजवल्लरीभ्याम् ।
पश्चादुपेत्य निभृतं पदमर्पयन्ती
यद्वा पिधेहि नयने करपल्लवाभ्याम् ॥ २७ ॥

(इति नयने निमील्य तिष्ठति ।)

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) कष्टं प्रतीकारदुःस्थे कर्मणि किं कुर्मः ।

रामः—प्रिये, किमिति विलम्बसे । उभयोः पक्षयोरेकतरमाचर ।

लक्ष्मणः—आर्य, एष कोकिलालापः श्रूयते । नात्र जानकी सा-ज्वलति (?) ।

रामः—(नेत्रे निमील्य पुनः कर्णं दत्त्वा ।) स एवेदानीं श्रुतवीणारवस्य ढक्काध्वनिरिव कठोरतां भजति ।

(लक्ष्मणोऽन्यतो दर्शयति ।)

रामः—(विलोक्य ससंभ्रमम् ।) वत्स, केचिदमी चोराः प्रियायाः सर्वाभरणजातमादाय मस्तके दधानाः प्रसारितबाहवो मया योद्धुमग्रतो निःशङ्कमासते। पश्य पश्य ।

मुक्ताहारच्छटामेके पद्मरागावलिं परे ।
प्रियायाः कन्दकाकल्पानपरे हन्त बिभ्रति ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) कष्टमार्यस्य पुनरप्युन्मादः ।

रामः—भो भोश्चोराः, तिष्ठत । ममाग्रतः कुतो गम्यते । इदानीमेव धनुरारोप्यैकेनैव सायकेन सर्वान्वः पातयामि । (इति साटोपं परिक्रम्य धनुरारोपयति ।)

लक्ष्मणः—(सज्जं धनुरवलम्ब्य ।) अलमाटोपेन ।

रामः—वत्स, मुञ्च मुञ्च बाणं संधास्यामि । अमी पुनरत्रैव निर्भया निश्चलमासते । (इति तूणीरमुखाद्बाणमुद्धर्तुमिच्छति ।)

लक्ष्मणः—

निषङ्गान्निर्गते बाणे परेषां प्राणनिर्गमः ।
तदेव ज्ञायते देव संधानं किंप्रयोजनम् ॥ २९ ॥

अतः शरसंधानं विहाय विभावयत्वार्यः, नात्र चोराः ।

रामः—(विभाव्य ।) अहो, मे मूढा मतिः । तथा हि ।

आरक्तोऽयमशोककुड्मलचयो नो पद्मरागच्छटा
फुल्लोऽयं नवकार्णिकारनिकरो न स्वर्णभूषावलिः ।
एषा च स्फुटसिन्धुवारपटली नो मौक्तिकानां व्रजः
शाखाजालभृतस्त एव तरवो नोद्यद्भुजा दस्यवः ॥ ३० ॥

लक्ष्मणः—इतोऽपि लताकुञ्जेषु विभावयावः ।

रामः—तथा । (इति पदान्तरे स्थित्वा विलोक्य सहर्षम् ।) वत्स, दृष्टा जानकी ।

स्तनभरविनम्रमूर्तिर्मामिह चाहूय पाणिचलनेन ।
कर्णामृतैर्वचोभिः कलयति मम हृदयमाहितानन्दम् ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः—अहो, चिरमुन्मादो वर्तते ।

रामः—अये जानकि, एतावन्तं कालं कुत्र गतासि । (कर्णं दत्त्वा ।) किं ब्रवीषि—'आर्यपुत्रस्य प्रेमपरीक्षार्थं क्वचिल्लताकुञ्जे निगूढासि' इति ।

लक्ष्मणः—क्वास्ते जानकी ।

रामः—(अनाकर्णितकेन ।)

त्वदालापाः कर्णे मम नवसुधाशीकरमया-
स्तव स्पर्शोऽप्यङ्गे शिशिरशिशिरश्चन्दनरसः ।
शरज्ज्योत्स्नापूरस्तव वपुरिदं मे नयनयोः
कथं ते कल्याणि क्षणमपि सहे हन्त विरहम् ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, क्वास्ते जानकी ।

रामः—नन्वियमग्रत एवास्ते । (इति पुरोपस्थितां लतामुपसृत्य विलोक्य ।) अहो मे मोहः ।

कुसुमस्तवकानता विलोलां दधती पल्लवसंपदं मनोज्ञाम् ।
मकरन्दलिहां मधुव्रतानां कलझंकारकरम्बिता लतेयम् ॥ ३३ ॥

(पुनर्विलोक्य ।) वत्स, अस्यामेव लतायां पुष्पाण्यवचितवती जानकीति तर्कयामि । तथा हि ।

अवचितकुसुमानि तया केवलवृन्तावशेषितान्यधुना ।
पतिताः पल्लवभङ्गा लक्ष्यन्ते तत इतश्चामी ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणः—एवमेतत् । पदपद्धतिरप्यविच्छिन्ना लतामिमां प्राप्ता ।

रामः—इतः परं कां दिशं प्रस्थितेति विलोकय ।

लक्ष्मणः—तथा । (इति लतां परिभ्रमन्, मणिवलयं विलोक्य, स्वगतम् ।) इदं देव्याः करपरिभ्रष्टम् । तदार्यस्य हृदयविनोदनार्थमवसरे दर्शयामि । (इत्यादाय पटान्ते पिदधाति । उपसृत्य प्रकाशम् ।) आर्य, नेतःपरं कुत्रापि लक्ष्यते पादमुद्रा । किंतु वने संचरतः कस्यापि मृगस्यात्रैवाभिव्यक्ता पदसरणिरालोकिता ।

रामः—हन्त, निराशाः स्मः । अये जानकि,

आयतेक्षणमरालकुन्तलं पक्वबिम्बफलपाटलाधरम् ।
मञ्जुभाषिणि ममाक्षिगोचरं कल्पते तव कदा मुखाम्बुजम् ॥ ३५ ॥

(परितोऽवलोक्य ।) अये, प्रियायाः किंचिदपि वस्तु न लक्ष्यते । केनाहं हृदयमवलम्बे ।

लक्ष्मणः—आर्य, देव्याः करपरिभ्रष्टमिदं मणिवलयम् । तदवधार-यत्वार्यः ? (इति ददाति ।)

रामः—(गृहीत्वा सहर्षम् ।)

मम हृदयमिदं चिराय किंचिद्विगलिततापरुजं वितन्वदेतत् ।
कथमपि करपल्लवात्प्रियाया मणिवलयं पतितं मयाद्य लब्धम् ॥ ३६ ॥

(हृदये निक्षिपन् ।)

एतत्पुरा मम गलं परिपीड्य गाढं
च्छिन्नं व्यधत्त बहुशः परिरम्भणेषु ।
बिम्बाधरं मयि रसात्पिबति प्रियायाः
कोलाहलं च कृतवत्करधूननेषु ॥ ३७ ॥

(निःश्वस्य ।) वत्स, क्व जानकीं पश्यामः । कुत्र वनान्तः पुनरन्विष्यामः । केषु वा निकुञ्जेषु पुनर्विलोकयामः । हन्त, सर्वथा निराशाः स्मः ।

दिशो विलोकयाम्यद्य ज्वालापरिवृता इव ।
बाढं जगदिदं मन्ये ह्यद्य मे प्रियया विना ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः—अहो, कष्टमार्यस्येयं दशा वर्तते ।

रामः—किमत्रासहे ।

वत्सा याहि गृहं व्रजाम

लक्ष्मणः— किमिदं गेहं

रामः— कुतः

लक्ष्मणः— काननं

वत्स्यामः

रामः— कथमागता वज्रभुवं

लक्ष्मणः— तताज्ञया यन्त्रिताः ।

रामः—

आयाताः कति वा वयं कथय मे

लक्ष्मणः— देव त्रयः

रामः— के च ते

लक्ष्मणः—

त्वं चाहं जनकात्मजा च

रामः— दयिते कुत्रासि हा जानकिं ॥३९॥

(नेपथ्ये ।)

वत्से, मा भैषीः ।

लक्ष्मणः—(कर्णं दत्त्वा सहर्षं विभाव्य ।) आर्य, मधुकरिकासमेतां जानकीं समाश्वासयन्कुम्भसंभवो महर्षिरित एवाभिवर्तते ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कुम्भसंभवः ।)

अगस्त्यः—वत्से, मा भैषीः । अयमिह त्वामन्विष्यन्नास्ते सलक्ष्मणो रामभद्रः ।

सीता—(रामं विलोक्य लज्जां नाटयन्ती स्वगतम् ।) एदेहिं विलोअणेहिं अज्जउत्तो दिट्ठो त्ति अहो मे भाअहेअम् । (क)

रामः—भगवन्, अभिवादये ।

अगस्त्यः—आयुष्मानेधि ।

लक्ष्मणः—भगवन्, अभिवादये ।

अगस्त्यः—वत्स, चिरं जीव ।

सीता—जेदु जेदु अज्जउत्तो । (ख)

मधुकरिका—जेदु जेदु महाराओ । (ग)

(क) एताभ्यां विलोचनाभ्यामार्यपुत्रो दृष्ट इत्यहो मे भागधेयम् ।

(ख) जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।

(ग) जयतु जयतु महाराजः ।

रामः—(सीतां विलोक्य ।) वत्स, अकाण्डपतितसुधावृष्टिसदृशं सीतादर्शनम् ।

लक्ष्मणः—आर्य, एवमेतत् । (अगस्त्यं प्रति ।) भगवन्, अत्र लतामण्डपे मुहूर्तमासन्नपरिग्रहः क्रियताम् ।

सर्वे—तथा । (इत्युपविशन्ति ।)

लक्ष्मणः—भगवन्, कथमासादिता जानकी ।

अगस्त्यः—श्रूयताम् ।

रामः—अवहिताः स्मः ।

अगस्त्यः—पूर्वमत्र वने दुर्वासाः कानिचिद्दिनानि तपः कृतवान् ।

मधुकरिका—सुलहकोव्वो क्खु एसो महेसी सुणिअदि । (क)

रामः—ततस्ततः ।

अगस्त्यः—तस्मिन्समये तेषु तेष्वाश्रमेषु तीव्रतपःशङ्किना महेन्द्रेण विसृष्टानां चरन्तीनां मध्ये हरिणी नाम काचिदेतत्तपोवनं प्रविश्य पुष्पाण्यवाचिनोत् ।

रामः—हन्त, महान्प्रमादः ।

अगस्त्यः—ततः परमभिषेकायागच्छन्नयं दुर्वासास्तामवलोक्य 'अये हरिणि, यतोऽस्मद्देवतार्चनोचितानि कुसुमान्यवचिनोषि, ततस्त्वन्नामसदृशीमेवाकृतिमेहि' इति शशाप । तदानीमेव परित्यज्य वनमिदमन्तर्हितश्च ।

मधुकरिका—अम्हहे, अदिणिट्ठुरदा तावसाणम् । (ख)

लक्ष्मणः—कथमस्यास्तदुपरमो जातः ।

अगस्त्यः—ततो हरिणीभूतां हरिणीमादायास्मदन्तिकं प्राप्ताभिरतिकरुणमाक्रन्दन्तीभिरप्सरोभिरभ्यर्थितेन मया कृपावशेनाभिमन्त्रिता दूर्वामुष्टिरर्पिता । तस्मिन्वने नास्याः प्रत्यासत्तिरासीत् । (?)

रामः—किमाश्चर्यम् ।

(क) सुलभकोपः खल्वेष महर्षिः श्रूयते ।

(ख) अहो, अतिनिष्ठुरता तापसानाम् ।

दवदहनदग्धमूर्तेः काननलक्ष्म्याः पुनर्नवीकरणम् ।
उपकर्तुरखिलजगतां घननिकरस्य स्वभाव एवायम् ॥ ४० ॥

अगस्त्यः—अयमेवाद्याप्यनुवर्तमानः शापो महानसिन्वने कुसुमान्यवचिन्वन्तीं जानकीमस्पृशत् ।

रामः—(साश्चर्यम् ।) किमेतावन्तं कालं हरिणीभूय स्थितेयम् ।

मधुकरिका—(स्वगतम् ।) तस्सिं एव्व समुवदिट्ठाए हरिणीए होदव्वम् । (क)

अगस्त्यः—अहमेकाकिनीमस्मदाश्रमे तिष्ठन्तीमितस्ततः प्लवमानामदृष्टपूर्वां हरिणीं समाधिना जानकीं निश्चित्य तत्क्षणमेव शापान्मोचयित्वा भवदन्तिकमनैषम् ।

रामः—

परोपकारशीलत्वं परदुःखासहिष्णुता ।
दयापरत्वं दाक्षिण्यं सतां स्वाभाविका गुणाः ॥ ४१ ॥

अगस्त्यः—अनया जानक्या लक्ष्मणेन सह महान्तं कालं वर्तेथाः । अपि च ।

दोषध्वान्तं क्षालयन्ती नराणा-
माकल्पान्तं नन्दयन्ती जगन्ति ।
स्फायज्ज्योत्स्नापूरपाण्डुस्त्वदीया
जीयात्कीर्तिः श्रीनिधे राघवेन्द्र ॥ ४२ ॥

रामः—महान्प्रसादः ।

अगस्त्यः—किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः—इतः परं किं प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

समयविहितवर्षः सस्यपूर्णां धरित्रीं
जनयतु जलदौघः प्रेरितो वासवेन ।
भवजलनिधिमध्ये मज्जतां मानवानां
भवतु तरणिरूपा संगतिः सज्जनानाम् ॥ ४३ ॥

संपूर्णम् ।

(क) तस्मिन्नेव समुपस्थितया हरिण्या भवितव्यम् ।